

XX століття

Оксана Гарачковська

УДК 821.161.2-31

“ШЕРШЕНЬ” – ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЖУРНАЛ ПОЛІТИЧНОЇ САТИРИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розкривається жанрова специфіка сатиричної поезії, опублікованої на сторінках журналу “Шершень” (1906), з’ясовується місце та роль часопису в історії української публіцистичної сатири. Зокрема, аналізуються сатиричні вірші, мініатюри, епіграми, пародії, підписи під карикатурами, що належать перу Лесі Українки, О. Олеся, О. Маковея, В. Самійленка, М. Чернявського та інших авторів.

Ключові слова: публіцистична сатира, тижневик, епіграма, пародія, сатирична мініатюра.

Oksana Harachkovska. “Shershen” – the first Ukrainian journal of political satire in Russian Empire
The article explores genre specifics of satirical poetry published in “Shershen” (“The Hornet”) journal (Hornet) (1906) and specifies the place and role of the periodical in the history of Ukrainian publicist satire. In particular, it analyses satirical poems, miniatures, epigrams, parodies and signatures under political cartoons by L. Ukrainka, O. Oles, O. Makovey, V. Samiylenko, M. Cherniavsky, as well as other authors.

Key words: publicist satire, weekly, epigram, parody, satirical miniature.

В умовах революції 1905–1907 рр., завдяки активній діяльності української громади в Думі та відповідним указам (зокрема, імператорському указу від 24 листопада 1905 р.), український народ, як і інші недержавні нації, отримав право на пресу й вільне друкування книжок без попередньої цензури. В останні дні 1905 р. вийшли перші числа журналу “Рідний край” (Полтава) та щоденної газети “Громадська думка” (Київ). На початку 1906 р. з’явилося ще більше десяти газет і журналів: “Боротьба” (Київ), “Запоріжжя”, “Добра справа” (Катеринослав), “Світова зірниця” (Могилів-Подільський), “Народна справа”, “Вісті” (Одеса), “Слобожанщина”, “Порада” (Харків), журнали “Зоря” (Москва), “Вільна Україна” (Петербург), “Нова громада”, “Шершень” (Київ). Поява видань українською мовою мала неабияке значення, хоча більшість із них існували недовго й мали порівняно невеликі накладі. Через різні обставини багато проектів україномовних періодичних видань не було реалізовано. Так, із жовтня 1905 р. до червня 1907 р. про вихід у світ заявили 64 україномовні газети й журнали. Проте своє існування бодай одним примірником підтвердили лише 24 видання [5, 4-5]. На жаль, до сьогодні ще у вітчизняному журналістикознавстві, як, зрештою, і в літературознавстві, немає спеціальних праць, присвячених комплексному дослідженню україномовної преси початку ХХ ст.

Щоправда, поодинокі з названих журналів, як і декілька попередніх видань другої половини та кінця ХІХ ст., зокрема “Основа”, “Рідний край”, “Літературно-науковий вісник” тощо у своєму зв’язку з тогочасним літературним процесом, уже стали предметом окремих досліджень (публікації М. Бернштейна, М. Кучинського, Г. Корбич, І. Михайлина, В. Хропка та ін.). Однак роль і місце сатиричного часопису “Шершень” в історії української публіцистичної сатири досі залишаються нез’ясованими, маємо лише декілька публікацій на цю

тему [див.: 1-3]. Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю спеціальних літературознавчих студій зі згаданого питання.

В історії української культури загалом і літератури зокрема ілюстрованому журналу “Шершень”, який видавали в Києві із січня по липень 1906 р., належить непересічна роль. За цей час побачило світ усього 26 номерів часопису. Єдиний комплект журналу нині зберігається в залі рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

У цій статті з’ясуємо жанрову специфіку сатиричної поезії, опублікованої на сторінках журналу “Шершень”, розкриємо місце та роль часопису в історії української публіцистичної сатири.

У Галичині наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. виходив гумористичний журнал “Зеркало” (як додаток до журналу “Правда”). Згаданий часопис мало уваги приділяв політиці. У деяких газетах існували додатки у вигляді гумористичного “підвалу”, недільного додатка, а переважно у вигляді фейлетонів. “Це була передісторія української сатирично-гумористичної преси, – слушно зауважує О. Бабишкін. – Сама ж історія її розпочалася з “Шершня” – журналу з яскраво виявленим політичним обличчям” [1, 82].

Період розквіту української періодики на початку ХХ ст. був дуже короткотривалим. Скасування попередньої цензури аж ніяк не означало, що імперська влада реалізувала свою обіцянку про свободу друку. Це був обхідний маневр, спрямований на те, щоб увести в оману громадськість. Насправді уряд передавав повноваження у справах друку місцевим адміністраціям, яким надавалися, по суті, необмежені права. Вільне слово переслідувалося так само жорстоко й цинічно, як і раніше, тільки дещо іншими засобами.

За розпорядженням губернатора місцеві чиновники здійснювали нагляд за пресою, використовуючи найменший привід для утиску демократичних видань. Таке “полювання” вже з першого числа почалося й за сатиричним журналом “Шершень”. Підтвердженням сказаного може бути повідомлення того часу в чорносотенній газеті “Киевлянин”: “Сатиричні журнали “Свободный смех”, № 1, “Секира”, № 1, “Фонарь”, № 1, “Забіяка”, № 1, “Вольный фонарь”, № 1, “Шершень”, № 1, розпорядженням київського губернатора наказано вилучити із продажу на весь час воєнного стану” (“Киевлянин”. – 1906. – № 17). Такі замітки публікувалися досить часто.

Тижневик “Шершень” виходив щоп’ятниці. Видавав його редактор В. Лозинський. Заголовок журналу, імовірно, узятو з байки Г. Сковороди “Бджола і Шершень”.

Образ Шершня у творі українського любомудра – символ людей, що живуть грабунком інших і створені лише для того, щоб їсти й пити. Бджола – “герб мудрої людини”, яка трудиться у “сродному ділі”, тобто за своїм покликанням. У “силі” байки автор убачав щастя людини в цьому ділі, яке виступає справді “найсолідшим бенкетом”. Це означає не вдоволення низьких потреб і плотської похоті, а виконання свого природного призначення в житті.

Редакція “Шершня”, проголосивши в першому числі новостворений журнал оборонцем трудящого люду й ворогом визискувачів (“Меду в трудящих наш Шершень не одбиратиме – се навіть з обличчя його видно. Він буде віднімати його в тих уліях, де завелись самі трутні-дармоїди, він їх нещадно колотиме, він, беручи мед, оставлятиме замість його гостру їдь свого жала, щоб від неї корчило всю погань, яка живе чужою працею...”), не лише стала на захист простого народу, а й послідовно провадила в життя свою програму.

Серед авторів журналу читачі бачили українських поетів і прозаїків, які жили в Росії та в Австро-Угорщині. Це були І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, М. Вороний, О. Олесь, В. Стефаник, О. Маковей,

В. Самійленко, А. Кримський, Олена Пчілка, М. Чернявський, М. Кузьменко, М. Левицький та багато інших відомих і менш знамих молодих літераторів. Усі вони відіграли помітну роль у подальшому розвитку традиції української демократичної сатири.

Значна кількість матеріалів, уміщених на шпальтах часопису, була підписана псевдонімами, криптонімами та астронімами. Читач натрапляв у журналі на твори Шершня Партиїного й Шершня з Миргорода, Гедзя із Чернігівщини, Чміля, Оси, М. Пронози, В. Сивенького, В. С-го, Комара, Гум-Буга та ін. Окремі псевдоніми і криптоніми вдалося розкрити літературознавцям. Так, О. Бабишкін з'ясував, що криптонім "Лука", тобто Л. Ук[раїнк]а, належить видатній українській поетесі [1, 84], М. Гончарук обґрунтував належність псевдоніма "Микола з Січі" поетові М. Кузьменку [2, 24]. В. Самійленко підписувався псевдонімом "В. Сивенький" та криптонімом "В. С-й", М. Чернявський – псевдонімом "Проноза" тощо.

Особливу прихильність читачів журналу здобули сатиричні переробки творів відомих письменників, насамперед віршів Т. Шевченка. Зокрема, у дні роковин поета, "Шершень" надрукував кілька таких сатиричних переробок, в основі яких лежить форма, образна система, ритміка віршів "Якби ви знали, паничі...", "Садок вишневий коло хати...", "Думи мої...", "І день іде..." та інші, в яких гострій критиці піддано царську думу або чорносотенно-монархістське угруповання, що об'єдналося навколо журналу "Киевлянин" із його редактором Піхном тощо.

На сторінках "Шершня" містяться народні перекази про Шевченка та його стосунки з панами. Ці матеріали опублікувала Олена Пчілка.

Значно більшою політичною гостротою вирізнялися "Ілюстрації до Кобзаря Т. Шевченка на сучасні теми". На одній із таких ілюстрацій конвой із жандармів і поліцаїв веде групу простих людей. Під малюнком зазначено: "Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить... бо благоденствує".

Слабше виглядала пародія Осипа Маковея на текст балади Т. Шевченка "У тієї Катерини..." (№ 8):

У тієї Катерини
Хата на помості;
Приїхали раз до неї
Три молодці в гості:

Один з теології,
Другий з філології,
Третій студент медицини,
А всі без дівчини.

Вона не смішна й досить тривіальна. Леся Українка в одному з листів висловила своє незадоволення від цієї публікації.

Шевченкові роковини зумовили і два сатиричні вірші про ставлення до спадщини видатного українського поета. Зокрема, В. Самійленко у творі "Якби тепер устав Тарас..." (№ 8) висміює чвари, які провадять земляки навколо його спадщини ("Самі гарненько гриземось – / Найбільше між собою"):

Якби тепер устав Тарас,
Та жив у наш славетний час,
Не швидко вмер би знову,

Коли б побачив скільки прав
Гурток письменний наш придбав
Своїй країні й слову.

У наступних строфах автор розкриває, які саме надбання належать українцям. Ось тут і звучить тонка іронія, саркастична констатація "здобутків". Тепер, мовляв, не те, що було раніше, адже рідне слово нині ожило: "Його не нівечать, не гнуть, / І часом пильно стережуть... / Щоб не втекло з друкарні".

Значно гострішим і політично спрямованішим був вірш Лесі Українки “Легенда” (№ 8), в якому поетеса жодного разу не назвала ім’я Шевченка, однак його образ ідентифікований хоча б такими виразними штрихами:

Було колись в одній країні:	Вони й “рівнялись”, мов піхота,
Сумний поет в сумній хатині	Аж тут співця взяла охота
Рядами думи шикував:	І він їм крила подавав.

Кожен новий коментатор і видавець мистецького спадку поета виправляє його твори на свій лад, відповідно до власних політичних уподобань. Одні їх підстригають, другі “всіх чорнокрилих” відбілюють, треті “білих трошки почорнили / І всіх дали позолотить”. І коли Тарасові твори, думки-пташки (“Бо тож як раз тієї днини / Були співцеві роковини – / Рождення й смерти заразом”) вилетіли у світ після згаданих переробок видавців та інтерпретаторів, вони “тоненько щось пищали / Та позолотою бряжчали...” і “поет не пізнав своїх дітей”. Головну увагу Леся Українка звернула на обурливе поведження з політичними гаслами й революційними закличками Шевченка, які прийшлися не до смаку окремим “інтерпретаторам”.

Ще в одному сатиричному творі “Пан народовець”, який був надрукований у 17-му номері “Шершня”, Леся Українка змалювала тип ліберала-демагога, який говорить про свою любов до селян, готовність служити простим людям усіма силами, а насправді усілякими обіцянками намагається відволікти трудове селянство від революційних виступів на селі.

Із цією метою він “надумав видавати часопись мужичу”:

Я навчу вас, як гноїти	Кажете, землі немає?
землю для пшениці.	То пусте, дрібниці!

Коли ж з’ясувалося, що в селян немає також ні сіножаті, ні пасовиська, немає ні лісу, ні навіть болота, а отже, відпадає потреба розказувати їм у “часописі”, “як де в світі сіно косять люди”, чи “як худобу треба випасати”, або “як належить пильнувати ліса”, “сушити вікове болото”, хитрий панок просить:

Хоч спаліте, а купіте
часопись мужичу.

Особливо цікаві такі популярні в “Шершні” літературні жанри, як віршовані сатиричні мініатюри. Вони були бойовою, дошкульною зброєю в боротьбі журналу за національне та соціальне визволення українського народу з-під гноблення російського царату.

Привертає увагу, зокрема, малюнок згаданого Ф. Красицького “Патріот”, створений за темою популярного сатиричного вірша В. Самійленка “На печі (Українська патріотична дума)”:

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,	За Вкраїну мою, чи то вдень, чи вночі,
Але завше я був патріотом, –	Моє серце сповнялось клопотом [4, 139].

Водночас теми карикатур викликали появу відповідних їм віршованих підтекстів, що значно посилювало естетичне сприйняття творів графічного мистецтва, сприяло кращому запам’ятовуванню, а отже, і поширенню закладеної в них ідеї. Звідси стає зрозумілим, чому редакція “Шершня” вважала незайвим подавати, крім надрукованої в першому числі журналу програмної статті “До читачів”, ще і своєрідні віршовані “програми”, як, наприклад, у № 4 “Сміх” –

публіцистично-декларативний у своїй основі твір, покликаний наголосити на здавна визнаній революціонізуючій ролі сатири, чи в № 8 “Вечір”, який уже не тільки конкретизував попередню декларацію щодо об’єктів сатири (“бійсь, Піхно й піхнята – іще наш “Шершень” не зтих”), а й у травестійно-пародійний спосіб висміював їх, тут – ідеологічних натхненників “Союза русского народа” в Україні, редактора й редакцію чорносотенного журналу “Киевлянин”. Звичайно, тісне співробітництво митців пензля й пера в журналі було тією сприятливою основою, яка активізувала пошуки останніх в епіграмному, пародійному, каламбурному, гротескному жанрах. Адже щоразу поставало завдання знайти лаконічний, влучний підпис чи то до вже готової карикатури, чи до майбутньої.

Цікаві зразки вміщені в №№ 2-3. Це антибюрократичні вірші М. Пронози (Миколи Чернявського) “Бюрократ” і В. Сивенького (Володимира Самійленка) “Сон” або вірш О. Олеся “Пекло, здавалось, було в ту годину!..” під карикатурою майже на всю сторінку “Гвалт! Рятуйте від чорної сотні!” (№ 6):

Думко, остуджена словом людським,
Пісне! Що зробиш ти в краї моїм?

Може й ти вдариш в вербу недобиту
В ту, що жила, не радіючи світу!

Почасти віршовані мініатюри створювались у формі невеликих діалогів, сатиричний ефект в яких досягався внаслідок гри слів, використання широкого діапазону їх змістових значень і відтінків. До цього типу належать, зокрема, оприлюднені на сторінках “Шершня” мініатюри-діалоги Миколи Кузьменка, який виступав під псевдонімом Микола із Січі, або так звані “Наші бесіди”, підписані псевдонімом “Балакучий” [див.: 2, 24].

Епіграми “Шершня” досить часто мали конкретного адресата. Наприклад, сатирична віршована мініатюра, присвячена відомому реакціонерові-шовіністу Т.Д. Флоринському:

Лишивши досліди хімічні,
Як Україну в мак стирать,
За досліди педагогічні
Узявся ти, щоб не гулять

І, звісний слідчий України,
Ти дослідив і тут умиць:
Щоб душу виховать дитині,
Доносить треба і слідить (№ 6).

У творі автор без особливого сатиричного пафосу констатує зміну занять “пророка слов’ян” від політичних україноненависницьких писань (“як Україну в мак стирать”) до “педагогічних дослідів”. Зате друга завершальна строфа, хоча за формою ніби й епічно врівноважена, сповнена внутрішнього подиву, змістовної саркастичної іронії. Адже характер “педагогічних дослідів” той самий, що й політичних писань, спрямований на руйнацію, тільки вже не так України, як “душі дитини”, бо обстоюють, пропагують як засіб виховання найганебніше з погляду моралі – донос.

Цілком зрозуміло, таку епіграму не можна було надрукувати в умовах 1906 р. в Україні під власним прізвищем, тож автор її підписався псевдонімом “Радикальний шершень”.

Крім віршованих сатиричних творів, у журналі “Шершень” дуже часто публікувались мініатюри у формі різноманітних приватних оголошень, журналістської хроніки, телеграм тощо. Ось, скажімо, одна з них: “Париж. Багачі збирають гроші на позичку Росії під заставу монополій; Вітте пропонує заставити Конституцію” (№ 1).

У рубриці “Оголошення” було надруковано таке повідомлення: “Потрібні лицедії, фокусники і акробати для виконання нового жарту “Конституція” (№ 2). Або: “За редакторів, які забажали покористуватись свободою, оголошеною 17 жовтня, могу одсиджувати за недорого плату. Спитати на Лук’янівці, камера № 13, Ів. Недобитий” (№ 4).

У №№ 25-26 від 14 липня 1906 р., який виявився останнім для “Шершня”, були надруковані два сатиричні твори: “Моя відкритість” І. Стешенка та “Коли б!..” О. Олеся.

Перший вірш розвінчує “чад од ясних сподівань” дарованої конституцією свободи зібрань, “відкритого” (“будь одкритий!..”) висловлення у пресі думок і переконань:

Одвезли мене в вільні степи...
От тепер я й гуляю на волі...
Бачу тільки степи навкруги;

Але дивно: у чистому полі –
А душа умирає від нудьги!

Сатиричний вірш О. Олеся “Коли б!..” написаний у формі монолога ліричного героя, вираженого дієсловами умовного способу: “Коли б був я сокіл вільний...”; “коли б був я дубом пишним...”; “коли б був я вітром буйним...” тощо. Друга частина твору показує сумні реалії конституційних “свобод” простої людини:

Та... на жаль свій я людина...
І повинен я мовчати,
Не нагадувать про сонце
І спинять свій льот до його.

Бо... від сонця зникнуть хмари,
Тане сніг, болота сохнуть,
Квіти... квітнуть, співи ллються,
Про свободу, радість, щастя.

У №№ 25-26 часопису з’явилося таке повідомлення: “З огляду на сучасні обставини видання “Шершня” на деякий час припиняється”.

В умовах першої російської революції 1905–1907 рр. “Шершень”, незважаючи на те що серед його авторів і редакторів було чимало людей із політично розпливчастими поглядами, зумів стати дійовим пропагандистом соціальної боротьби проти царизму, проти поміщиків і буржуазії. Питання соціальної боротьби посідали в тижневику найважливіше місце.

Як бачимо, революційна епоха вимагала від українських письменників, крім неабиякої мистецької вартості художніх творів, ще й надзвичайної оперативності, швидкого реагування на потреби дня. Унаслідок цього сатира виходила на передній план літературної боротьби за утвердження прав і свобод українського народу. Це зумовило і її жанрову специфіку: насамперед побутування мобільних жанрів (сатиричного вірша, мініатюри-діалога, сатиричної переробки відомого твору, епіграми, пародії, підпису під карикатурою тощо). Відтворення організаційно-видавничої історії часопису “Шершень” та аналіз віршованої сатири, опублікованої на його шпальтах, дає змогу стверджувати, що тижневик посідав вагоме місце в українському літературному процесі початку ХХ ст. Важко переоцінити значення цього справді демократичного й бойового видання, досвід створення якого прислужився вітчизняним письменникам, журналістам, художникам і поліграфістам при започаткуванні “Червоного перця”, згодом “Перця” та інших сатиричних журналів ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабішкін О. Сатиричний журнал “Шершень” // *Рад.* літературознавство. – 1959. – № 4. – С. 82-90.
2. Гончарук М. Українська сатира періоду революції 1905–1907 років. – К.: Наук. думка, 1966. – 156 с.
3. Косяченко В. Епоха в рядках епіграми // *Слово і Час.* – 1992. – № 10. – С. 50-56.
4. Самійленко В. Твори. – К.: Дніпро, 1989. – 686 с.
5. Сидоренко О. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: Анотований покажчик періодичних видань. – К., 1987. – 312 с.

Отримано 26 березня 2015 р.

м. Київ

